

КОНЦЕПТОСФЕРА ЧЕСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано концептосферу ЧЕСТЬ у свідомості носіїв української мови та культури за допомогою методу когнітивної дефініції. Використано лексикографічні джерела, результати анкетування і корпусні матеріали. Здійснено спробу профілювання концептосфери ЧЕСТЬ.

Ключові слова: *концепт, концептосфера, профілювання, когнітивна дефініція.*

Мова відкриває доступ до ментальності інших народів, до концептуальних структур їхньої свідомості. Дослідження концептосфери ЧЕСТЬ в українській мовній картині світу дає змогу відтворити відповідні фрагменти національної картини світу, проникнути в глибини народного світосприйняття, тобто є своєрідним символічним ключем до розуміння зазначеної етнокультури. Концептосфера ЧЕСТЬ є надзвичайно важливою для української лінгвокультури. Вона ще не була детально описана українськими лінгвістами, не була виявлена також специфіка згаданої концептосфери порівняно з корелятами в мові та культурі інших народів.

Об'єкт — концептосфера ЧЕСТЬ, яка посідає важливе місце в українській мовній картині світу.

Стан дослідження: існує чимало зарубіжних лінгвістичних праць, присвячених аналізу культурних концептів: Є. Бартмінського, А. Вежицької, Є. Кубрякової, Ю. Степанова тощо. Концепт ЧЕСТЬ в останні роки став предметом зацікавлення серед юристів, психологів, філософів, істориків (див., зокрема, праці В. А. Бортника, К. А. Дяченко, В. В. Рибалки, А. О. Церковної, А. М. Варинської, В. О. Варинського та інших), проте українських лінгвістичних праць не виявлено.

Мета роботи полягає у дослідженні концептосфери ЧЕСТЬ в українській мові методом когнітивної дефініції, який передбачає залучення даних системи мови, матеріалів анкет і текстів, що був запропонований Є. Бартмінським [14: 66–67].

Мета дослідження зумовила постановку таких **завдань**:

- 1) виявити особливості концептосфери ЧЕСТЬ в українській мові за матеріалами тлумачних, синонімів, антонімів, етимологічних і фразеологічних словників;
- 2) з'ясувати сутність концептосфери ЧЕСТЬ в українській мовній картині світу за результатами анкетування та експлікувати культурно специфічні скрипти, що існують у свідомості носіїв української мови;
- 3) проаналізувати культурні сценарії, пов'язані з концептосферою ЧЕСТЬ за матеріалами корпусу публіцистичних текстів і паремій;
- 4) здійснити профілювання концептосфери ЧЕСТЬ.

Звернімося спочатку до аналізу концепту ЧЕСТЬ у системі української мови (на базі словників: етимологічних, тлумачних, антонімів, синонімів та фразеологічних).

Етимологія слова: ЧЕСТЬ утворилася від праслов'янської форми, від якої походять давньоруська, старослов'янська *чьсть*, російська, українська *честь*, білоруська *чесць*. Слово „*честь*” означає: „шана, повага, гідність” [5], хоча окремі дослідники вважають, що слово „*честь*” етимологічно пов'язане з „*часть*”, „*частина*”.

ЧЕСТЬ має кілька значень, досить близьких за своєю сутністю. СУМ (Словник української мови), том 11 подає наступні значення лексеми ЧЕСТЬ: 1. „сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській і особистій поведінці”; 2. „повага, пошана, визнання кого-, чого-небудь”; 3. „те, що дає право на шану, повагу, визнання”; 4. „у знач. присудк. сл. або прикладки. Той, хто (те, що) є характеристикою величі, гордості якого-небудь місця, середовища і т. ін.”. А також громадська, станова, професійна і т. ін. гідність людини; //добра, не заплямована репутація, авторитет людини, її чесне ім'я; //невинність, цнотливість (про жінок); //знак уваги, пошани, виявлений кому-небудь [9: 316–318].

Концептосфера ЧЕСТЬ має дві форми: зовнішню, тобто матеріальні цінності (повага, шанобливе ставлення до когось, наприклад, *лицарська честь*, *честь героям*), і внутрішню, або нематеріальну (висока моральна вартість, цінності, внутрішні якості особистості, що впливають на формування доброго ім'я, наприклад, *людина честі*, *чесний чоловік*).

Отже, дефініція лексеми ЧЕСТЬ подається з опорою на ціннісні орієнтації суспільства. Сукупність вищих моральних принципів - це і *чесність*, і *гідність*, і *правдивість*, і *щирість*, і *чиста совість*, і *вірність*... Сукупність цих чеснот — джерело того, на що вказує друге значення (повага, пошана, визнання кого-, чого-небудь). Таким чином, структурне значення ЧЕСТІ передбачає певні якості і принципи людини, які, відповідно, створюють її добре ім'я, хорошу репутацію, які вимагають уваги та поваги.

Антоніми до цього слова: *безчестя*, *ганьба*, *підлість* [7: 192–193]. Як **синоніми**: 1) (*людська*) *гідність*, *самоповага*, *благородство*, *чесність*, *порядність*, *справедливість*; 2) *слава*, *гордість*, *знак поваги*, *шана*, *пошана*, *шаноба*; 3) (*дівоча*) *невинність*, *незайманість*, *цнотливість*; *цнота*, *чеснота*, *дівоцтво*, *непорочність* [3; 11].

За матеріалами Словника українських морфем були відібрані **деривати**: *чесний*, *чесненький*, *чеснісенький*, *чесно*, *чесність*, *чеснота* (суфіксальний спосіб); *античесть*, *почесть* (префіксальний спосіб); *безчесний*, *гіперчесний*, *нечесний*, *нечестивий*, *почесний*, *пречесний*, *суперчесний*, *ультрачесний*, *безчестя*, *обезчестити* (префіксально-суфіксальний спосіб); *честолюбець*, *честолюбний*, *честолюбність*, *честолюбство*, *рівночесний*, *добročесний*, *благочестя*, *благочестивий* (основоскладання) [10]. Усі ці слова мають однакову основу — „*честь*”, або „*чєсний*”.

У давній українській мові на основі слова „*честь*” утворилося багато самобутніх слів: *чєсниця* — чесна людина; *чєстень* — пам'ятник, монумент; *почєстя* — побожність (те саме, що й *благочєстя*); *почєсна* — пам'ятна записка та багато інших [5].

Широко представлена ЧЕСТЬ у **фразеологізмах**: *багато (забагато) честі* — хто-небудь не вартий уваги, високої оцінки; *берегти (оберігати, боронити) честь* — дотримуватися морально-етичних правил гідності, боротися, захищати гідність кого-, чого-небудь; *клястися своєю честю* — присягатися власною гідністю, запевняючи кого-небудь в чесності своїх дій, вчинків; *мати честь (за честь)* — бути гідним щось зробити; *на (в) честь* — робити, створювати що-небудь і т. ін. на знак поваги, пошани, в пам'ять про когось, щось; *немає ні честі, ні совісті* про людину, яка не має ні честі, ні сумління; *поле*

честі характеризує поле битви, військове поприще; *пора [вже] і честь знати (треба [вже] й честь [й міру, совість] знати)*– час кінчати що-небудь, їхати звідкись; *розмінювати / розміняти честь на п'ятаки що* — бути дріб'язковим заради власної користі, вигоди; *робити (зробити) честь* означає виявляти повагу, пошану до кого-, чого-небудь; *робити (зробити) честь*: а) бути чиєю-небудь прикрасою, гордістю; б) виявлятися нарівні з неабиякими можливостями, здібностями кого-небудь; *слово честі (чесне слово)* словесна формула для запевнення в істинності, правдивості сказаного; *справа честі* — те, що визначає гідність особи, колективу; *суд честі* — громадський суд, який розглядає справи, пов'язані з приниженням гідності людини, оскільки вони несумісні з високими моральними принципами; *уважати за честь* — визнавати почесним для себе; *честь і місце* — ввічливе запрошення сісти, зайняти місце по достоїнству; *честь і слава (хвала, шана)* позначає заклик віддати належне гідності й досягненням певного народу, трудового колективу; *честь мундира* — удавана гідність особи як представника певної організації; *честь чесно* — як і належить, гідно, чесно [1; 13].

Розглянемо тепер концептосферу ЧЕСТЬ у світлі даних анкетування. У результаті опрацювання анкет (50 чоловіків і 50 жінок) отримано наступні результати:

1) респонденти співвідносять ЧЕСТЬ насамперед із дотриманням морально-етичних норм, засад. Відповідно, фіксуємо яскраво виражений **етичний аспект** (морально-етичні категорії та соціальні норми). Наприклад, *гідність; дотримання слова; чесність; дії, вчинки, згідно з прийнятими нормами моралі / дотримання норм моралі; дії згідно з засадами; правдивість, правда; гордість; патріотизм; цінності; відданість; любов, кохання, порядність; невідкупність; довіра; співчуття; вірність; відвертість* тощо;

2) анкети передають загальносуспільне значення ЧЕСТІ через суспільний і психологічний аспекти (моральні якості, принципи, уміння, погляди, статус особистості та її поведінка, вчинки). Наприклад, *відповідальність; дії, вчинки; охорона засад / власних цінностей / власних поглядів; поведінка, статус у суспільстві; повага; точка зору, рішення; не приниження; взаємодія; толерантність; позиція людини; незмінність поглядів; відвага; риса характеру; якість; відчуття людини; життя людини; бути людиною* тощо;

3) менш яскраво виражені такі аспекти ЧЕСТІ: побутовий (*матеріальні блага; фахова компетентність*), естетичний (*оцінка*) та релігійний аспект (*душа; чеснота; 10 заповідей*);

4) відмова від відповіді. Наприклад, *не знаю / відсутність відповіді (?); честі немає; нічого; честь важко заслужити*.

Зібрані анкетні матеріали дають підставу твердити, що з аксіологічної точки зору ЧЕСТЬ займає гідне місце як висока моральна риса чи якість особистості. Виокремлено наступні важливі аспекти концепту ЧЕСТЬ в українській лінгвокультурі: етичний, суспільний, психологічний. Менш яскраво виражені — побутовий, естетичний та релігійний аспект.

Визначимо концепт ЧЕСТЬ у світлі даних текстів (прислів'я, приказки, публіцистичні тексти, газети, блоги, корпус текстів української мови). Серед зібраних 50 прислів'їв та приказок із словом *честь* можемо виокремити такі аспекти: суспільний аспект (поведінка): *Батьком — матір'ю не хвались, а хвалися честю* (хизуватися; добре ім'я), *Бережи плаття знову, а честь — змолоду* (честь бажано берегти та правильно будувати змолоду); етичний аспект (чесність): *Чесному всюди честь, хоч і під лавкою* (правдивість, відвертість особи, що керується високими моральними якостями; прямота

характеру), *Чесність* — *найкраща звичка* (правдивість, принциповість, вірність взятим зобов'язанням, щирість перед іншими і перед самим собою); совість: *Яка совість, така й честь.* (чисте сумління, вчинки згідно совісті); дії людини: *Чесне діло роби сміло!* (дотримання моральних норм, дія згідно з ними); релігійний аспект (пошана Бога): *Честь Богу, хвала, і вам на здоров'я* (побажання); побутовий аспект: харчування *Що по тій честі, як нічого їсти* (цінність їжа, а не честь), пияцтво *Вино й горілку полюбив — честь загубив* (втрата честі через пияцтво), матеріальні блага *Честь мож за гроші продати, але не мож купити* (честь не купиш, бо її треба заслужити); праця: *Чесний чоловік не може без труда* (та людина щаслива і чесна, яка займається тією працею, що найближче лежить до її серця); зовнішній вигляд: *Як не маєш краси, то май хоч честь* (не краса, а порядність, правдивість особи), *Вуса — честь, а борода й у цапа єсть* (символ честі, мужності); політичний аспект (позиція людини): *За честь голова гине* (оборона, захист честі), *Коли навколо вороги — то не життя, честь бережи* (не втрачати, оберігати честь), *Безчестя гірше смерті* (неслава; ганьба); відношення до людей: *Який гість, така йому і честь* (етикетні норми, пов'язані із поведінкою особи), *Пора гостям і честь знати* (етикетні норми, пов'язані із прощанням) [6; 8].

Основним джерелом корпусних матеріалів став електронний корпус текстів „Мова інфо”, зокрема його підкорпус — публіцистика (340 прикладів), блоги „Української правди” (50 прикладів), Газети UA (50 прикладів).

Культурні сценарії (за корпусними матеріалами) концепту ЧЕСТЬ:

- 1) соціально значущі цінності: *честь, громадянська позиція, патріотизм тощо;*
- 2) загальнолюдські цінності: *честь, вірність, відданість, совість, безпека, життя* тощо;
- 3) правові цінності: *права, честь, гідність, ділова репутація, здоров'я та життя громадян* тощо;
- 4) номінації, нагороди, відзнаки, ордени, девізи, лозунги: номінації „*Сила і честь*”, „*Честь професії*”, „*біло-синя честь*”, відзнака „*Закон і честь*” [2; 4; 12].

Різновиди ЧЕСТІ:

- 1) *честь офіцерська, дівоча, сімейна, спортивна, людська честь;*
- 2) знаковий: *честь мундира, прапора, книги;*
- 3) локативний: *честь України, СРСР;*
- 4) колектив: *честь партії;*
- 5) галузь, заклад: *честь пісенна, режисерська, навчального закладу;*
- 6) *честь лідера, господаря.*

Адресат (той, кого шанують, поважають): *честь і хвала президенту і Кабміну, керівникам, верховному вождю нашої армії* [4; 15].

Когнітивна дефініція концепту ЧЕСТЬ у сучасному сприйнятті відповідає насамперед значенню „особиста гідність, дотримання вищих морально-етичних принципів суспільства”. На основі проведеного анкетування: висока моральна риса чи якість особистості, гідність, чесність, дотримання слова, норм моралі, патріотизм, відповідальність, повага, поведінка, відвага, риса характеру. Наприклад, *гідність людини, що базується на моральних принципах / чесність і справедливість / здатність виконувати обіцянки / вміння дотримуватися свого слова / коли людина має моральні принципи і вона їх дотримується у будь-якій ситуації / відданість своїй державі / коли ти заради своєї*

країни готовий на все / відповідальність за свої вчинки / гідна поведінка / риса характеру (відчуття гідності і справедливості). Честь як репутація, добре ім'я; відстоювання честі та гідності в суді; професійна честь, тобто честь та репутація людини, колективу; честь як слава, повага до людини, що заслужила їх добрими справами, позицією; найменш — поняття дівочої честі.

Профілювання концептосфери ЧЕСТЬ дало змогу виокремити кілька видів честі. Зокрема честь або гідність громадянська, честь офіцерська, дівоча, сімейна, спортивна, людська честь. Вона має активний характер, оскільки виходить лише із суб'єкта, ґрунтується на його діях, а не на вчинках інших, тобто, є внутрішньою якістю. ЧЕСТЬ зберігають, намагаються не втрачати. Втрачену честь не можна відновити, хіба що ця втрата є помилкою, наклепом або непорозумінням. Адже відсутність честі — ганьба.

Концепт ЧЕСТЬ має дві форми: зовнішню (повага, шанобливе ставлення до когось, наприклад, *лицарська честь, честь героям*) і внутрішню (висока моральна вартість, цінність, наприклад, *людина честі, чесний чоловік*).

Отже, результати анкетування дають змогу виокремити два профілі: загальнолюдський і пов'язаний із дотриманням загальноприйнятих морально-етичних норм. Звідси, поняття людина честі — *чесна сама із собою / чесна людина та яка є щира і може викрутитись з ситуації тільки чесним рішенням / чесність по-перше перед собою*. На основі текстових даних виокремлюємо наступні контексти, у яких есплікується концептосфера честь: громадянський, юридичний, культурно-історичний, загальнолюдський, морально-етичний. Честь виявляється на різних рівнях, стосується як конкретної людини, так і суспільства в цілому; може бути не лише індивідуальною, але і колективною. У публіцистиці актуальною є проблема честі людини і вимога поважати її. У словникових дефініціях не були виокремлені такі різновиди честі, як колективна, суспільна честь, честь країни тощо.

Проведені спостереження не є вичерпними, вони відкривають перспективу подальшого дослідження концептосфери ЧЕСТЬ в українській лінгвокультурі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Варинська А. М., Варинський В. О. Функціональні особливості концепту честь у традиційній та юридичній комунікації // Електронний ресурс: <http://lib.convdocs.org/docs/index-30318.html?page=84>
2. Газета UA // Електронний ресурс: <http://gazeta.ua/articles/>
3. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. — К.: Кобза, 1993. — 471 с. // Електронний ресурс: http://hohlopedia.org.ua/slovyk_synonimiv_karavanskogo/chestj
4. Корпус текстів „Мова інфо” // Електронний ресурс: <http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209>
5. Куземська Г. То як правильно вимовляти слово „чесний”? // Електронний ресурс: <http://www.parafia.org.ua/biblioteka/istoriya-mova/to-yak-pravylnovmovlyaty-slovo-chesnyj/>
6. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше (Вибране) // Електронний ресурс: <http://ukrlife.org/main/nomis/right.html>
7. Полюга Л. М. Словник антонімів. — Київ: Рад. школа, 1987. — С. 192–193 // Електронний ресурс: http://hohlopedia.org.ua/slovyk_synonimiv_polyugy/chestj

8. Прислів'ята приказки—Українські традиції // Електронний ресурс: <http://traditions.org.ua/usna-parodna-tvorchist/pryslivia-ta-prykazky>
9. Словник української мови: в 11 томах. — К.: Наукова думка, 1980. — Том 11. — С. 316–318. // Електронний ресурс: <http://sum.in.ua/s/chestj>
10. Словник українських морфем: понад 45000. / Л. М. Полюга. — Вид. 3-є, допов. і випр. — К.: Довіра, 2009. — 554 с. (Словники України).
11. Словники України онлайн: словозміна, синонімія, фразеологія // Електронний ресурс: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/?class=view>
12. Українська правда: блоги // Електронний ресурс: <http://blogs.pravda.com.ua>
13. Фразеологічний словник української мови — до 2000 сталих виразів // Електронний ресурс: <http://svitslova.com/idioms-dictionary/2519-jaba-cuci-dast.html>
14. Bartminski J. Podstawy lingwistycznych badan nad stereotypem — na przykladzie stereotypu *matki* // Jezyk a kultura. — 1988. — № 12. — S. 66–67.
15. Grzeszak M. Polski HONOR w swietle danych slownikowych // Etnolingwistika. Problemy jezyka i kultury. — Lublin, 2013. — S. 23–38.

Чабан В. М., аспир.

Львов. нац. ун-т имени Ивана Франко, Львов

КОНЦЕПТОСФЕРА ЧЕСТЬ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье проанализирована концептосфера ЧЕСТЬ в сознании носителей украинского языка и культуры с помощью метода когнитивной дефиниции. Используются лексикографические источники, результаты анкетирования и корпусные материалы. Предпринята попытка профилирования концептосферы ЧЕСТЬ.

Ключевые слова: *концепт, концептосфера, профилирование, когнитивная дефиниция.*

Chaban V.M., postgraduate student

Ivan Franko national university of Lviv, Lviv

THE CONCEPT OF HONOUR IN UKRAINIAN LANGUAGE

The article analyzes the conceptual sphere HONOUR in the minds of the bearers of the Ukrainian language and culture using the cognitive definition. Lexicographical sources, the results of the survey and corpus material have been used. The profiling of conceptual sphere of HONOUR was implemented.

Key words: *concept, conceptual sphere, profiling, cognitive definition.*